

Ось вона реальна, а не патетична «честь» – не вдається золота половецького в руках потримати!

В підручниках з історії Росії половців завжди показують як найзапекліших ворогів Русі. Тому не жаліють епітетів для їх характеристики: жорстокі, підступні, безжалні, зажерливі тощо. Чи справедлива така оцінка половців? Є всі підстави вважати її неправдивою, адже достеменно відомо, що половці, як найманці, дуже часто брали участь у походах руських князів на Угорщину, Польщу, Волзьку Болгарію тощо. А в міжусобних розбірках вони брали участь постійно. Руські князі були родичами половців – синами, онуками, чоловіками половчанок, адже русько-половецькі шлюби були типовим явищем. Тож не випадково, що на початку XII ст. у князів «Чернігівського дому» та й у більшості князів Північно-Східної Русі у жилах текла половецька кров. Зокрема, Новгород-Сіверський князь Ігор і його брат Всеволод, які ходили в Половецьку землю, «щоб вигнати половців за межі руської землі», на три четверти були половчанами.

По-п'яте, спрощує Л. Силенко і поширення терміну «Русь». Спочатку словом «Русь» самі руські зайти позначали землю росів [див.: 3; 5]. Але пізніше воно цілком закономірно поширилося й на інші землі, адже руські живуть за принципом: там, де ступила їхня нога, то є руська земля. Тому багатолітність Русі не суперечить, а навпаки, відповідає духовності руських: там де вони, там і їхня земля.

По-шосте, некоректно Л. Силенко пояснює і походження терміну «рус». Він пише: «Є дослідники, які вважають, що слово “Русь” споріднене з рікою Рось. Їхні припущення правильні, та вони не були обґрунтовані, і тому лишилися за бортом історичної науки. Їм не було відоме значення слова “рось”» [8, с. 502]. Насамперед, зауважу, що ніякого споріднення слова «Русь» із словом «Рось» немає – це очевидно навіть без будь-яких пояснень. Походження цих слів

принципово різне [див.: 3; 5]. Тому дивним виглядає вперте бажання деяких науковців бачити спорідненість між словами «Русь» і «Рось». На думку Л. Силенка слово «...“русий” (прикметник) виникло з слова “роса” так як “малиновий” з “малини”» [8, с. 503]. Але з слова «роса» утворюється прикметник «росий», «росяний», а не «русий». Отож його припущення не аргументовані. Слово «рос» Л. Силенко прагне пояснити через мову санскрит. Це вірний підхід, але він не проводить його послідовно, що й приводить до некоректності в обґрунтуванні походження цього слова.

Але це вже тема наступного дослідження.

1. Василевский Владимир, Малаховский Евгений. Кто подтвердит алиби Андрея Боголюбского? // Сегодня. – 1999. – № 65 (320), 8 апреля.
2. Евсюков В. В. Мифы о Вселенной. – Новосибирск: Наука, 1988. – 177 с. – (Серия «Из истории мировой культуры»).
3. Кітов М. Г. До питання про багатозначність терміну «рус» // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності. Збірник наукових праць / Зб. наук. праць, вип. 11 / Відп. ред.: М. М. Бровко, О. Г. Шутов. – К.: Віпол, 2003. – С. 252–265.
4. Кітов М. Г. Історико-культурологічний контекст зародження філософських ідей за князювання Олега // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: ДАККІМ, 2003. – № 2. – 138 с. – С. 41–48.
5. Кітов М. Г. Про деякі історико-філософські інтерпретації терміну «рос» // Гуманітарні науки і сучасність. Зб. наук. праць – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. – С. 13–22.
6. Никон иеромонах. Век крещения // Вопросы истории. – 1990. – № 12. – С. 47–59.
7. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – М.: «Наука», 1988. – 784 с.
8. Силенко Лев. Мага віра (Рідна Українська Національна Віра). Святе письмо: Велике світло волі: Співвідношення віри, науки, філософії, історії. – К.: АТ «Обереги», 1998.
9. Слово о полку Игореве / Вступ. ст. и подготовка древнерус. текста Д. Лихачева; Сост. и коммент. Л. Дмитриева; Худож. В. А. Фаворский. – М.: Худож. лит., 1987. – 222 с. (Классики и современники. Поэт. б-ка).
10. Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1. Т. 1–2 / Отв. ред. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев; Вступ. ст. И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1988. – 797 с.
11. Соловьев С. М. Соб. соч. – СПб.: Издание Товарищества «Общественная Польза», 1901. – Т. 1, с. 1126.
12. Україна: етніонаціональна палітра суспільного розвитку: Слов.- довід. / УВДУ при Президентіві України; Відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 272 с.

Катерина Кобченко

Євро-2012 у контексті європейської інтеграції України

Статтю присвячено аналізу перебігу та наслідків Чемпіонату Європи 2012 з Футболу в Україні на Польщі для зміцнення української національної самосвідомості та європейської інтеграції нашої країни, а також ролі футболу як суспільно-політичного чинника в сучасному українському суспільстві в цілому.

The article is devoted to the analysis of course and consequences of the European Football Championship 2012 in Poland in Ukraine for the strengthening of Ukrainian national consciousness and European integration of our country. The role of Football as socio-political component in the modern Ukrainian society in the whole is also examined.

Коли у квітні 2007 р. Україна отримала право проведення спільно з Польщею Чемпіонату Європи з футболу в 2012 р., це розглядалося багатьма українцями, керованими правлячою тоді «помаранчевою коаліцією», як важливий крок на шляху реалізації євроінтеграційних прагнень нашої країни і водночас визнання цих прагнень з боку європейського співтовариства. Про це свідчив також той факт, що Польща – інша господарка чемпіонату – вже була членом ЄС і послідовно підтримувала такі ж прагнення України. Також на думку декого з європейських політиків, це мало слугувати зміцненню демократичних процесів в Україні.

Підготовка до Чемпіонату Європи з футболу 2012 як віддзеркалення української політики.

Хоча після приходу до влади на початку 2010 р. президента В. Януковича, нова влада декларувала дотримання як євроінтеграційного курсу, так і виконання зобов'язань перед УЄФА стосовно Чемпіонату Європи 2012 р., внутрішня полі-

тика і передовсім переслідування лідерів опозиції поставили під сумнів право України на проведення цього спортивного дійства. Так, деякі європейські, насамперед німецькі, політики навіть пропонували замінити Україну Німеччиною як місцем проведення Чемпіонату Європи з футболу. Як «м'якша» форма політичного впливу пропонувалося оголошення бойкоту Україні на час проведення Євро 2012. Нарешті Європейський парламент у середині травня 2012 р. відмовився від ідеї загального бойкотування. Натомість мала місце політика бойкоту матчів, що проходили в Україні, з боку політичних лідерів окремих країн, так що в результаті Україна все ж опинилася в певній політичній ізоляції.

Це виглядало як чітке попередження українській владі, особливо у світлі кількох резолюцій, прийнятих Європарламентом стосовно України навесні 2012 р. та засудження його членами переслідування Юлії Тимошенко. Футбол став важливою формою виразу ставлення міжнародного політикуму до української влади. У результаті ситуація, у якій

Україна підходила до Євро 2012, нагадувала тимчасове політичне перемир'я, подібно до того, як це відбувалося на час проведення Олімпійських ігор у Стародавній Греції. Водночас остаточний «політичний іспит» для українського суспільства і політикуму покладався на парламентські вибори наприкінці жовтня 2012 р.

У цій ситуації президент України В. Янукович намагався використати зусилля його уряду по виконанню зобов'язань перед УЄФА з підготовки та проведення ЧЄ та представити їх як власну заслугу на протипагу «бездіяльності» та «безпорадності» своїх попередників, маючи на увазі уряд, керований Юлією Тимошенко [13]. Таким чином, українські можновладці сподівалися, що успішне проведення Євро 2012 стане для них свого роду політичною «індульгенцією». Проте замість прощання вони отримали нові закиди у непрозорому розпорядженні коштами, відсутності тендерів при розподілі будівельних робіт та корупції, в результаті яких вартість деяких стадіонів та терміналів у аеропортах, зведених в Україні, у декілька разів перевищувала витрати на відповідні об'єкти у Польщі. До слабких сторін України у підготовці до Євро 2012 належала також відсутність належної інфраструктури для розміщення команд, так що у нашій країні, крім власної національної збірної, змогли розміститися лише дві команди-учасниці, яким було забезпечено відповідні умови проживання та тренувань.

Несприятливий для іноземців інвестиційний клімат в Україні, передовсім масштаби корупції, призвели до того, що головні витрати на підготовку до чемпіонату лягали на плечі «альянсу» держави з олігархами, а саме Рінатом Ахметовим у Донецьку, кампанії якого фінансували будівництво стадіону «Донбас-арена», тренувальної бази ФК «Шахтар»-Донецьк та готелю представницького класу «Донбас Палас» та Олександром Ярославським у Харкові, зусиллями якого відбулася реконструкція стадіону ФК «Металіст» та тренувальна база цього клубу, термінал харківського аеропорту та готель «Харків Палас». Згідно деяких оцінок, внесок цих підприємців склав від 5 до 7 відсотків від загальної суми, витраченої Україною на підготовку до Євро 2012 [10]. Суперечливі та непрозорі дані стосовно витрат України на підготовку до проведення Євро 2012 – від 35 млрд. грн., згідно офіційних даних держави [6] до 10–11 млрд. євро, згідно підрахунків Райффайзен-банку [14, 1–2] також викликали запитання в депутатів Європарламенту [7].

Деякі журналісти та політики, переважно зарубіжні, іще на стадії підготовки до чемпіонату оголосили його проведення «цивілізаційним іспитом» для України. До певної міри його можна було також позначити як «вступний іспит до європейського співтовариства». Проте якщо іще за рік до ЧЄ під цим іспитом розумівся стан інфраструктури, передовсім стадіонів, готелів та аеропортів, то з часом ці питання відійшли на другий план. І не лише тому, що вони були у переважній мірі вирішені (якщо ж ні, то були задекоровані фасадами «потьомкинських сіл» чи компенсовані гостинністю простих українців), але у першу чергу через політичні скандали, які супроводжували антидемократичну політику української влади. Тож «цивілізаційний іспит» українська влада провалила ще перед початком чемпіонату, отримавши поразку на «політичному полі». Не лише через переслідування опозиціонерів Юлії Тимошенко та Юрія Луценка, але й з низки інших причин, таких як скандальне знищення бездомних тварин, тиск на малий бізнес, які супроводжували етап підготовки й спричиняли міжнародні скандали.

У певному сенсі Польща мала схожі з Україною проблеми, які стосувалися підготовки інфраструктури чи закидів у расизмі. Проте вона була позбавлена того психологічного тиску очікування, як це було з Україною, яка напередодні та під час Євро 2012 стала об'єктом як особливої політичної уваги та критики, так і зазнала розповсюдження про неї певних стереотипів.

На думку українського письменника Сергія Жадана, вже у підготовчому періоду ЧЄ 2012 чітко виявилися політичні та економічні проблеми України: «У країні, що переживає політичну кризу, футбол також є передовсім відображенням цієї кризи, відтворюючи її головні симптоми» [16].

Попри усі складнощі та проблеми, на думку прем'єр-міністра України Миколи Азарова, «функцію Євро в Україні» було виконано, адже воно відкрило Україну Європі та світу [1]. Щоправда це «відкриття» мало обмежений (періодом Євро 2012 та коротким часом до та після нього) характер та не зазнало помітного продовження. Причини цього ті ж, що й перед футбольним турніром: поряд із непевною політичною ситуацією сюди належать несприятливий інвестиційний клімат, не в останню чергу монопольна політика українських авіаперевізників, які обмежують доступ на ринок транспортних послуг іноземних конкурентів. Це призводить до того, що сучасні термінали кількох українських міст досі не використовуються на повну потужність.

Водночас згадане «відкриття України», про що не може не знати й прем'єр-міністр, відбулося в значній мірі завдяки не українській владі, а гостинності звичайних українців.

ЧЄ 2012 як чинник національної самосвідомості

Також у публічній сфері напередодні Євро 2012 стосовно України та Польщі мали місце негативні оцінки, які стосувалися поведінки футбольних хуліганів чи расистських настроїв у суспільстві. Якби іноземні гості ЧЄ 2012, абсолютна більшість яких вперше відвідала Україну, повірили всій сукупності повідомлень, вони б дійшли стійкого переконання (що з деякими із них дійсно сталося), що вони їдуть до країни, у якій панують корупція, проституція та расизм. Доповнена неналежним рівнем обслуговування та дорогими готелями, така загальна картина була малопривабливою. Тож недивно, що більшість туристів, які готувалися до найгіршого, були натомість приємно вражені. Не тому, що названих проблем не було взагалі, а тому, що чимало з них були або сильно перебільшені, або ж трансформовані у певні кліше.

У той час, як західноєвропейська громадськість непокоїлася через расизм в Україні, чому сприяли насамперед програми телеканалу Sky Sports стосовно Донецька [5], яка продемонструвала фільм телекомпанії Бі-Бі-Сі під назвою «Стадіони ненависті» [12], так і репортаж німецького телеканалу RBB про ультранационалістичних футбольних фанатів у Львові, озглавленому «Футбол під свастикою» [11], Росія зробила власний внесок у ідеологічну підготовку до Євро 2012.

Цій меті слугував знятий російським режисером Андреем Малюковим фільм «Матч», у якому грали також українські актори, що дало підстави презентувати його як російсько-український. Він був знятий з нагоди 70-річчя так званого «Матчу смерті» –однієї з радянських ідеологем з історії Другої світової війни, але не в останню чергу – з нагоди Чемпіонату Європи з футболу в її українській частині. Відповідно фільм є нічим іншим, як відродженням радянської міфологізованої версії подій, спростованої ученими, якій відповідають представлені у фільмі «гарні футболісти» – радянські російсько-

мовні патріоти, жорстокі фашисти та «погані» українці (інших у фільмі немає) – виключно поліцаї та колаборанти. Таке зібрання кліше викликало в Україні протести, включаючи спробу зірвати прем'єрний показ, здійснену представниками націоналістичної партії «Свобода».

На цьому тлі звинувачень українського суспільства у нетолерантності, з одного боку, та реанімації національних (пост) радянських стереотипів, з іншого, українці за допомогою футболу шукали та створювали форми власної національної ідентичності, залучаючи для цього власні історичні паралелі.

Під час Чемпіонату Європи з футболу українське суспільство вперше отримало можливість використати потенціал цієї гри як важливого чинника національної консолідації, що було можливим лише завдяки матчам національної збірної «вдома» шляхом її масової підтримки. І ця можливість була використана українцями у повій мірі.

Подібних приводів для всезагального національного захоплення за 21 рік незалежності України досі не було. Принаймні така популярність національної символіки, кольорів, елементів національного вбрання мала місце вперше; до цього додалася також сучасна традиція прикрашати автомобілі національними прапорцями. Навіть Помаранчева революція 2004 р., яку супроводжував схожий патріотичний настрій, не призвела до такого національного єднання, навпаки, завдяки політичному характеру тих подій, сприяла роз'єднанню українського суспільства.

Також і національний гімн України ніколи раніше не був співаним так часто під час матчів за участі національної збірної. Брак звичної для таких випадків риторики – пісень та речівок – спричиняв те, що на стадіонах спонтанно використовувалися політичні чи історичні гасла, насамперед, привітання вояків УПА «Слава Україні! – Героям слава!» та «Слава нації! – Смерть ворогам!». Це, звичайно, не означало, що більшість глядачів поділяли націоналістичні ідеї, просто вони послуговувалися цими загальновідомими й частково вже апробованими футбольними фанатами, зокрема, київського «Динамо», гасла, витворюючи нові форми національної футбольної традиції.

Цікавий приклад національного характеру нової футбольної ідентичності та її історичних коренів являють собою дитячі малюнки на тему «Україна – футбольна країна», надіслані на відповідний конкурс «Укрпошти», присвячений ЧЄ 2012. Значна частина юних художників, пов'язуючи футбольстів із історичною традицією, зображували їх як козаків. Це наводить на думку про взаємозв'язок певних архетипів та асоціацій між футболом як грою «справжніх чоловіків», а отже, виявом маскулітності, яка в Україні традиційно пов'язувалася з козацтвом.

Діти, які зображали «справжніх українських футболістів» козаками були у цьому цілком щирими, проте не першими: до них козацькі образи як національну відзнаку використовували у своїй плакатах вболівальники київського «Динамо» у матчах проти традиційного суперника киян – московського «Спартака».

Але не лише футбольні фани чи діти, але й рекламодавці зверталися до національних маскулінних символів. Так, у рекламних роликах пива «Чернігівське», горді вболівальники підтримували свою команду словами «Я – українець, я – козак!» Так само, як і козаки, футболісти мали боротися за перемогу: «Боріться гідно, бийтесь до останнього!» – закликала реклама.

Поряд із можливістю національної консолідації континентальний футбольний чемпіонат був нагодою для представлення країни світові, насамперед його зарубіжним гостям.

Політична ситуація, що склалася в Україні напередодні Євро 2012 та згадана вище медійна критика призвели до того, що чимало українців почувалися відповідальними за те, щоб виправити негативне враження про свою країну. Це був свого роду іспит для громадськості – позитивно вплинути на «відкриття» для світу своєї країни, що лежить за східним кордоном ЄС. І суспільство намагалось, прийнявши цей виклик, відповісти на нього в міру своїх можливостей, у першу чергу, завдяки традиціям гостинності. Сюди належала й спроба подолати проблеми організації. Реакцією частини українців на високі ціни в готелях стала акція «Welcome to Ukraine», учасники якої пропонували безкоштовну ночівлю у власних квартирах іноземним гостям [2]. До чинників, які сприяли позитивному сприйняттю країни, належали також прояви самоіронії, найвідомішою з яких були футболки з написом «I have no fear, I have been to Donetsk» («Я нічого не боюся, я був у Донецьку»).

Невипадково також, що численні інтерв'ю, які брали українські журналісти в іноземних гостей ЧЄ 2012, стосувалися їхніх вражень від нашої країни. Особливо після того, як чемпіонат перевалив за середину і можна було говорити про перші позитивні оцінки його перебігу, такі інтерв'ю набували характеру самоствердження та власної легітимізації, а інколи навіть і національної гордості.

Не в останню чергу, той факт, що під час матчів в Україні вдалося уникнути конфліктів сприяв позитивному загальному враженню від України. Зіткнення між російськими та польськими вболівальниками та інші локальні конфлікти, що під час Євро 2012 відбулися без участі українських футбольних фанів, допомогли знизити загальну напругу в «українському питанні». Цьому сприяло й те, що, як показував досвід, інші європейські країни самі ще далеко не позбулися проблем, які мали місце в Україні. Водночас деякі стереотипи стосовно України були зруйновані, інші (про гарних жінок та дешеве пиво) натомість підтверджені, чому самі українці і передовсім українки активно сприяли.

Проте інформаційні повідомлення про Україну та Польщу у переддень Євро 2012 були не лише негативними. До цілком позитивних «просвітницьких» проектів належали книжкові видання, присвячені питанням футболу в обох країнах-господарках чемпіонату. Прикметно, що два з цих видань було видано німецькою мовою для того, щоб полегшити тамтешнім читачам «відкриття» країн-господарів ЧЄ 2012. До них належало упорядковане Сергієм Жаданом видання «Тотальний футбол» [9; 17] – зібрання есе українських та польських авторів про міста, що приймали матчі Євро 2012. Пізніше вийшла друком німецькомовна антологія футбольних історій українських авторів під назвою «Горілка для воротаря» [15]. Українські письменники здійснили і власний проект такого типу [8].

Цікавим при цьому є те, що загальне «захоплення футболом» торкнулося не лише українських письменників, але й письменниць, які в іншому випадку навряд чи надихнулися б такою темою. Подібно до них реагувало й українське суспільство в цілому: жінки виявляли набагато більшу цікавість до футболу, ніж до і частково після Євро 2012. Загалом же в Україні футбол, як гра та об'єкт вболівання, залишається переважно формою чоловічої активності.

Отже, Чемпіонат Європи з футболу позитивно вплинув на імідж України та змінив його на краще. Водночас самі українці отримали змогу ближчого знайомства з позитивною стороною досі незнайомою нам культури футбольного вболівання, насамперед у її карнавальній формі.

Футбол і політика в Україні після Великого Футболу

Хитка єдність українського суспільства невдовзі після ЧЄ 2012 була піддана випробуванню шляхом політичних рішень, перш за все, нового закону «Про основи державної мовної політики». Нові чинники суспільного розшарування відсунули у тінь минулого позитивні досягнення Євро 2012.

Чіткіше виявилися також обставини, які лишилися майже непомітними гостям європейського футбольного турніру, навіть якщо вони, подібно до німецьких уболівальників, переїздили зі Львова до Донецька, у яких грала їхня національна збірна. Сюди належать приклади радикалізації фанатського руху та проявів расизму, які не були помітні під час ЧЄ, оскільки є більшою мірою характерними для клубного уболівання. Прикметно водночас, що у західних ЗМІ напередодні ЧЄ 2012 звинувачення у расизмі лунали як стосовно західного Львова, так і Харкова й Донецька на Сході України, які у внутрішньоукраїнському футбольному дискурсі є ідеологічними супротивниками: націоналістично налаштовані львівські фани та міцно регіонально-орієнтовані харків'яни та донецьчани. Хоча, до певної міри, прояви радикалізму та расизму відбуваються у рамках протестів проти клубної політики: орієнтації президента «Шахтаря» Р. Ахметова на запрошення бразильських легіонерів та тактики «натуралізації» іноземних гравців, яку проводить ФК «Металіст»-Харків, що належить О. Ярославському.

Також і протистояння двох головних суперників української Прем'єр-ліги – київського «Динамо» та донецького «Шахтаря» – є більшим за звичайне клубне суперництво чи економічну конкуренцію їхніх власників (президентів). Зрештою, усі провідні українські клуби мають покровителів в особі олігархів, які водночас реалізують власні економічні інтереси у відповідному регіоні. Конфлікт між Києвом та Донецьком у футболі має глибші причини: це конфлікт ідеологій і не лише у питаннях тактики гри чи розвитку клубів, але й у сенсі протистояння національної чи регіональної ідентичностей, а також конкуренції за вплив у державній політиці, яка теж знаходить свій вияв у футбольному протистоянні.

Ця напруга була помітною і під час Євро 2012. Так, дехто з уболівальників національної збірної був незадоволений тим, що два матчі українська команда мала грати на «Донбас-Арені», яка вважається «нещасливою» для збірної. Одна з причин цього – як це пояснюють опоненти донецького «Шахтаря» – полягає серед іншого у слабкій підтримці національної збірної з боку регіонально-орієнтованих мешканців Донбасу. Так, на матчі у Донецьку уболівальники національної збірної з інших міст, насамперед Києва, їхали підтримати команду, адже «на донецьких надії немає».

Оскільки успіхи донецького «Шахтаря» небезпідставно асоціюються з політикою Партії регіонів, членом якої є президент клубу Р. Ахметов, підтримка клубу нерідко набуває політичного відтінку та сприймається як боротьба за владу відповідних політичних сил [4]. Недаремно нещодавня поведінка гравця донецького клубу, який у матчі групового туру Ліги чемпіонів проти данського «Нордшелланда» порушив правила чесної гри (fair play), була розцінена противниками клубу як спроба реалізації методів панування українських олігархів на рівні європейського футболу [5].

Після того, як у вересні 2012 р. замість багаторічного президента Федерації футболу України та представника київської футбольної традиції Григорія Суркіса на цю посаду було обрано Анатолія Конькова з Луганська, який вважався «продонецьким» кандидатом, заговорили також про перерозподіл впливу не лише у політиці, а й у футболі.

Чимало футбольних уболівальників припускали, що стратегія, апробована у донецькому клубі «Шахтар», буде поширена в масштабах країни.

Якщо це станеться, ми вочевидь зможемо спостерігати реакцію фанатського руху, який все більш активно й у власний спосіб реагує на гострі суспільно-політичні процеси. Форми протесту можуть стати політичними, як це відбувається з радикальною частиною уболівальників київського «Динамо» – ультрас, які поповнюють ряди правої партії «Свобода», що набуло певного суспільного резонансу. Іншою формою суспільної активності на даний час стає потужний рух уболівальників, який почався з киян і захопив їхніх «колег» з інших українських та навіть закордонних клубів. Так, масові акції протесту футбольних фанатів-ультрас на захист батька і сина Павличенків, які нині проходять у Києві, вийшли за межі корпоративної солідарності уболівальників і набули виразних форм суспільно-політичних протестів проти правової сваволі в Україні. Цей протест доводить, з одного боку, значний самостійний потенціал футбольних уболівальників як суспільної групи (додамо: групи дуже консолідованої та дисциплінованої), з іншого, що продовження нинішнього політичного курсу української влади може лише сприяти радикалізації суспільних рухів.

1. Азаров о мировых СМИ: «Столько грязи на нас вылили. Но их мифы разбиваются о нашу реальность» // ЦЕНЗОР.НЕТ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/209254/azarov_o_mirovyh_smi_stolko_gryazi_na_nas_vylili_no_ih_mify_razbivayutsya_o_nashu_realnost.
2. Безвозмездно. Украинцы предлагают свое жилье гостям Евро-2012 // СПОРТ bigmir.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sport.bigmir.net/euro2012/prepare/1542518-Bezvozmezhdno-Ukraincy-predlagajut-svoe-zhile-gostjam-Evro-2012>.
3. Горин О. «Чіста данецький футбол» // Український тиждень. – 2012. – № 47 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/65660>.
4. Горин О. Чому ми не вболіваємо за «Шахтар» // Український тиждень. – 2012. – № 37. – С. 18–21; також [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/59944>.
5. Диагноз – неонацизм. Сюжет телеканала SkySports о донецких болельщиках // СПОРТ bigmir.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sport.bigmir.net/euro2012/video/1545617-Diagnoz-neonacizm-Sjuzhet-telekanala-SkySports-o-doneckih-bolel-cshikah>.
6. Евро-2012 обошлось стоимостью двух стадионов, – Колесников // Лига. Новости [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/economics/630804-evro_2012_oboshlos_stoimostyu_dvukh_stadionov_kolesnikov.htm.
7. Евродепутат обіцяє «велике розслідування» на предмет корупції при підготовці України до Євро 2012 // Кореспондент.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1360849-evrodeputat-obicyae-velike-rozsliduvannya-na-predmet-korupciyi-pri-pidgotovci-ukrayini-do-evro-2012>.
8. Жадан С. (упор.). Письменники про футбол: антологія. Харків, 2011.
9. Жадан С. (упор.). Тотальний футбол: есеї; пер. з пол. К., 2012.
10. Капустин А. Євро-2012. Менеджмент убогої жадібності // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – № 4, 03 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/evro-2012_menedzhment_ubogoyi_zhadibnosti_ubolivalniki_gotovi_ignoruvati_ukrayinsku_gostinnist-96789.html.
11. Львів. Футбол під свастикою – сюжет німецького RBB // Кореспондент.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/sport/echampionship/1337080-lviv-futbol-pid-svastikoyu-syuzhet-nimeckogo-rbb> (на сайті телеканала RBB оригінальний відеосюжет, який авторка переглядала за посиланням http://www.rbb-online.de/sportplatz/archiv/sportplatz_vom_01/euro2012_tor_im.html більше не доступний).
12. Стадіони ненависти. Нашумевший материал Би-Би-Си о расизме в Украине и Польше // СПОРТ bigmir.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sport.bigmir.net/euro2012/video/1545947-Stadiony-nenavisti-Nashumevshij-material-Bi-bi-si-o-rasizme-v-Ukraine-i-Pol-she>.
13. Янукович об'явив о повній готовності України к Євро 2012 // СПОРТ bigmir.net [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sport.bigmir.net/euro2012/prepare/1545810-Janukovich-ob-javil-o-polnoj-gotovnosti-Ukrainy-k-Evro-2012>.
14. Jilge W. Wirtschaftliche Auswirkungen der Fußball-Europameisterschaft // Deutsche Beratungsgruppe. Newsletter 46, 2012.
15. Wodka für den Torwart: 11 Fußball-Geschichten aus der Ukraine. Berlin 2012.
16. Zhadan S. Hoffnungen, begraben in einem Meer aus Lügen. Geisel der Politik // Süddeutsche.de [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sueddeutsche.de/politik/ukraine-vor-der-fussball-wm-hoffnungen-begraben-in-einem-meer-aus-luegen-1.1374667-2>.
17. Zhadan S. (Hrsg.). Totalny Futbol. – Berlin, 2012.